

15 VE 16. ASIRLARDA EYÂLET-İ RÛM

TAYYİB GÖKBİLGİN

Rum kelimesi memleket, bölge anlamında Roma İmparatorluğunun hakimiyetini telmihan, bâzan bütün Anadolu'ya, XV. ve XVI. asırlarda ise daha küçük ve muayyen bir mıntakaya delâlet ediyordu. Bu coğrafî ıstılahın kullanılış yerlerini XIV. asır sonlarından itibaren kroniklerimizde takip ettiğimiz zaman görürüz ki, Rûm, Memleket-i Rûm münhasıran Sivas, Tokat ve Amasya bölgesini işaret ve tayin etmekte idi. Meselâ Neşrî, Kadı Burhaneddin'in hükûmet tesisinden bahsederken «Sivas'ta bir sûretle emîr olub Rûm'u bilküllüye kabza-i tasarrufunda kılmıştı», Yıldırım Bayezid'in bu havaliyi zaptetmesi münasebeti ile de «Muhassal Hünkâr Sivas ve Tokat'ı ve Amasya'yı fethedip, bilküllüye mecmu-u Rûm'u taht-ı hükûmete getirdi» demektedir. Âşık Paşa-zâde Erzurum ve Erzincan'ı zikrettiği halde, Kara Yusuf oğlu İskender'in «Rûm'a gelip Kazova'ya» indiğini söylemekle Tokat'ı, başka bir vesileyle Kara Yölüğün oğlunun Rûm'a gelip Elvan Çelebi tekkesine konduğunu bildirmekle de Amasya'yı, yâni bu tekkenin bulunduğu Mecitözü'yü Vilâyet-i Rûm olarak anlatmak istemiştir. Bu mıntukada köylülerin bugün bile, eskiden mevcut olup da sonradan ortadan kalkmış bulunan, civarlarındaki köy yerlerinden, Ören'lerden «Rumluk» diye bahsetmeleri, bu havalinin eski sâkinlerine göre adlandırıldıkları ve bunun hâlâ bu şekilde yaşadığı hakkında bize bir fikir vermektedir.

Son asırlara kadar bütün Osmanlı İmparatorluğu'nun saltanat devri boyunca Rûm eyâletinin çekirdeği ve esası olan Sivas-Tokat-Amasya bölgesi Rûm kelimesinin coğrafî bir ıstılah olarak öteden

beri zaman zaman Anadolu'nun daha geniş bir kısmını iklim-i Rûm, Memleket-i Rûm gibi ifade ve tazammun etmesinden dolayı bir ayırma yapılarak çok defa «Rûmiye-i sugrâ» adını taşımış ve bu mıntaka idarî bir teşkilât olarak taazzuv edince de «Eyâlet-i Rûmiye-i Sugrâ» diye tanınmıştır.

Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti kuruluş devrinde sancak teşkilâtının üstünde askerî bir birlik olarak evvelâ Rumeli ve Anadolu Eyâletleri, hemen onu takiben de Ertena ve Kadı Burhaneddin Hükûmetlerinden sonra Osmanlılara geçen bu bölgede Rûmiye-i Sugrâ Eyâleti teşekkül etmişti. Bu eyâletin başlangıçta, yâni XV. asrın birinci yarısında teşkilâtının biraz vuzuhsuz ve gayr-ı müstakar olduğu düşünülebilir. Fetret Devri'nde ve Çelebi Sultan Mehmet zamanında, bahsettiğimiz bu belli-başlı şehirlerin, başka başka kuvvetli ve nüfuzlu beylerin, ailelerin idare ve tasarrufunda olup tam ve mütecanis bir birlik halinde henüz gelişmediği bir kısım tarihî vak'alardan anlaşılmaktadır. Ancak bu asrın birinci yarısından başlayarak bir şehzâde sancağı şeklinde mümtaz bir vaziyet alan Amasya, Rûm Vilâyeti'nin merkezi mesabesinde ve Rûm Beylerbeyisi burada oturmaktadır. Nitekim Âşık Paşa-zâde Murad II devrinde Rum Beylerbeyisi Hızır Ağa'dan bahsetmektedir ki, bu zat Fatih Sultan Mehmet'in evlenmesi münasebetiyle Dulkadir oğlu Süleyman Bey'e gönderilen Amasya Beyi idi ve bu kronikimizin Rum âyanları dediği Amasya eşrafının hatunlarını Maraş'a görücülüğe götürmüştü.

Murad II. nin saltanatı sonlarına doğru Rûm Vilâyeti, artık bu devirde iyice

İmparatorluğa bağlanan Cânîk ve Çorum Bölgelerini de içine almak sûretiyle genişledi. Daha sonra da buna Karahisar-ı Şarkî havalisi eklendi. Maamafih XVI. asır başlarına ait bir kısım tahrir defterleri Rûm Eyâleti'ni, Çorum ve Bozok havalisini hariç tutarak, beş livâdan mürekkep göstermekte, Tokat ile Sivas'ı aynı sancak dahilinde, kezâ Sonisa-Niksar'ı tek bir sancak halinde, diğerlerini de Amasya, Cânîk, Karahisar-ı Hasan Draz yâni Karahisar-ı Şarkî olarak bildirmektedir, buna Vilâyet-i Rûm-ı Kadîm demek, yâni XV. asırda mevcut olan eyâlet taksimatını anlatmaktadır. O zaman bt beş sancakta 28 kazâ (kadılık bölgesi) bulunuyordu. Sonra Şafavîler ve Memlûkler ile savaşıardan elde edilen yerlerle evvelce Fatih zamanında feth edildiği halde o vakte kadar adeta müstakîl bir sancak halinde idare olunan Trabzon'un da ilâvesiyle, on livâdan mürekkep bir eyâlet halini almıştı. «Vilâyet-i Rûm-ı hâdis» diye tahrir defterlerinde tavsif edilen, muahhar sancaklar, sekiz kadılık halinde Kemah, üç kazâdan ibaret bulunan Bayburt, yine üç kazâdan ibaret Gerger, Kâhta ile birlikte Malatya, nihayet iki kadılık muntakası halinde Divriği ve Darende livâları idi.

Çorum ve Bozok livâlarının ne «kadîm», ne «hâdis» Rûm eyâletinde gösterilmemiş olmaları, sadece bu fihristini nakl ettiğimiz, 921 tarihli tahrir e âit bir hususiyet olsa gerektir ve bu İl yazıcısının her hangi bir sebep ve mecbûriyet tahtında bunu böylece şemalandırmış olmasındandır. Yoksa daha XV. asır tahrirlerinde bile aşağıda işaret ettiğimiz veçhile bu bölgeler bu eyâlet statüsünde yer almış ve öylece kaydedilmişlerdir. Bu idarî taksimat hemen hemen XVI. asır boyunca devam etmiş, fakat, Trabzon ile Malatya gibi birbirlerinden çok uzak yerlerin aynı eyâlete bağlanması bittabi tatbikatta ve pratik bakımdan pek çok güçlüğü doğuracağı cihetle, sonradan bu sancaklar başka türlü bir idarî taksimat altına alınmışlardır ki, Malatya ve tevâbii yeniden teşekkül eden *Dulqadır* Eyâleti livâlarından olmuş, Karahisar-ı Şarkî, Kemah,

Bayburt, yine muahharen teşkil olunan Erzurum Eyâletine bağlanmış ve XVI. asır sonlarından itibaren Trabzon livâsı da Batum ve Gönve sancakları ile birlikte ayrı bir eyâlet vücûda getirmişlerdir. Bunun hudutları, eskiden olduğu gibi, yine Rûm eyâleti sınırları içinde kalmış olan Cânîk livâsı'na kadar uzanan bütün Doğu Karadeniz sahillerini ihtiva etmekteydi. Esasen bir livânın mücâvir beylerbeyiliklerden birine bağlı olması veya ondan ayrılması vaziyetin icaplarına göre değişmekte ve o sûretle ayarlanmaktaydı. Bunun tipik bir misalini, 967 (1559) tarihinde, Malatya ve Bozok sancaklarının eskiden beri Rûm Beylerbeyiliği'ne tâbi iken bu sırada vâki bir hizmet yani bir sefer dolayısıyla *Dulqadır* eyâletine bağlandığı (Mühimme Defteri'nin ifadesi ile «senün üzerine eşmek emrolunmuştur»), fakat sonra bu mesele hall olunca tekrar Rûm Beylerbeyiliği'ne ilhak edildiği yolunda *Dulqadır* Beylerbeyiliği'ne gönderilen emirde görüyoruz. Bununla beraber Trabzon ve Karahisar-ı Şarkî sancaklarının 970 tarihinde kat'î bir şekilde Rûm Beylerbeyiliği'nden ayrılıp diğer Beylerbeyliklere ilhak olunduğu ve bu yüzden berat ve mektuplardan resmî olarak hâsıl bağlanan gelirin azalmasını vesile yaparak Rûm Beylerbeyi Hasan Paşa'nın Divan'a bu yolda bir müracaatta bulunduğunu biliyoruz. Aynı suretle bir livâ dahilinde görülen ve o şekilde tahrir edilen kazâ, nahîye, divân, cemâat gibi idarî, askerî, kazâî veya etnik taksimatın başka bir tarihte az çok değiştiği veyâ bu türlü taksimatın ve bölünmüş parçaların başka başka suretlerle ifade edildiği, yahut da diğer bölgelerin içinde veya onlarla birlikte mütalâa olunduğu vâkidir. Bu hususta Rûm Eyâleti'ne âit mevcut en eski tahrir defterlerini incelemek ve bunları mukayese etmekle bu vâkiayı tesbit mümkün olmaktadır. Nitekim, Fâtih Sultan Mehmet'in ilk senelerinde yapılmış olan ve çift بناك bennâk بنات kanununun tâdilini hedef tuttuğunu beyân eden Tokat vilâyeti tâbileri, buraya mülhak ve muzâf olan

(ولایت توقات مع توابع ولواحقه ومضافاته)

mintakası yukarıda zikrettiğimiz çeşitli idarî, kazâi veyâ etnik taksimatı bize aksettirmektedir. Burada «Vilâyet-i Tokat» tabirini bu tarihte yani 859 (1455) de Amasya'yı hariç tutan fakat Sivas'ı ihtiva eden bir sancak ve Rûm Eyâleti'nin başlıca livâsı şeklinde anlamak lâzımdır. Öyle görünüyor ki, bu tahrir defterinin dışında kalan diğer Rûm Eyâleti bölgeleri, Amasya, Cânîk, Niksar, Osmancık ve saire gibi yerler bir ve iki sancak halinde ayrıca yazılmış ve hepsi birden Rûm Eyâletini teşkil etmişti. Şimdi 859 tahririni incelediğimiz zaman gördüğümüz manzara şudur: Tokat'a bağlı irili ufaklı bölgeler için nâhiye, divân, vilâyet, cemâat olmak üzere dört türlü taksimat istilâhı kullanılmaktadır. Tokat, Turhal, Sivas, Zile gibi yerler nâhiye olarak deftere geçmiş, fakat, bu sûretle tesmiye edilenler arasına Cincife چنگه Erkilet ارکلت Gelmuğad گلموگاد Komanat قومانات (bugünkü Gömenek köyü, Antikite'deki Comana Pontica), Hüseyin-ova (Alaca), Yıldız (Yıldızeli), Tozanlu توزانلو (bugünkü Tozanlı nâhiyesi) gibi yerler işe «vilâyet» olarak gösterilmişlerdir. Şüphesiz ki, buradaki «vilâyet-i Komanat» veyâ «vilâyet-i Yıldız» v.s. tâbirleri «vilâyet-i Tokat» gibi telâkki olunamazlar. Yâni beriki bir sancak birliğini, hattâ, daha fazlasını işaret ettiği halde ötekiler, bize göre, dar, küçük ve münferit birer bölgeyi kapladıkları halde, ya başlarında idârî veya askerî bir vazifeli bulunmasından, yâni başlı başına bir zeâmet veya timar mintakası olmasından dolayı, yahut da sonradan yazılmış bulduklarından ötürü bu tesmiye şeklini almışlardır. Selim II devrinde dahi Trabzon livâsına bağlı yerler ya bir kazâ, ya bir nâhiye olarak gösterildikleri halde, Arhavi'ye bağlı bazı küçük yerlerin (Yagubiyet ياغوبيت ve İskele) birer vilâyet yazılması ve yanlarında da «hâriç ez defter yafte şüd» izahatının görülmesi bizi bu kanaate sevk etmektedir.

Üçüncü istilâh divân taksimatıdır ki, bu bir kısım köylerin bir arada ve mâruf bir merkez etrafında idârî ve kazâi bir birlik olarak mütalâa edildiği ve muay-

yen bir nahiyeye tâbi gösterildiği manâsı çıkmaktadır. Anadolu Eyâleti'nde çok daha muahhar devirlerde bile yedi divân kazâsı, on iki divân kadılığı buna misaldir. 859 tarihinde ise bahis mevzuu mintakada Kazâbâd كزابد ve Venk ونك adlı yerlerin (birincisi bugünkü Kazova yâni Pazar nâhiyesi, diğeri de bugünkü Almus kazasına bağlı Fenk köyü) divân olarak ve Tokat nahiyesine bağlı gösterildiklerini görüyoruz (Divân-ı Kazâbâd tâbi-i Tokat, Divân-ı Venk tâbi-i mezbûr). Maamafih XV. asır sonlarında artık bu gibi küçük bölgeler için de Vilâyet ve Divân yerine nâhiye taksimatı kullanılmış, ancak 859 da cemaat taksimatı istilâhı ile bildirilen Turhal Yürükleri Cemaatı, 890 sıralarında da (etrâk-i Turhal) olarak etnik ve idârî özelliği mahfuz tutulmuş, ayrıca bu tarihte eyâlet içerisine Emir Seyitler, İnallû gibi cemaatler, etrâk-i Sivas, etrâk-i Büzürk gibi ayrı etnik birlikler de ithal edilmiştir.

Filhakika bu, Bayezid II devrinin başlarına ait olan defterde bâzı vilâyet-i Rûm'u tahrir ettiğini bildiren tahrir-emini Taceddin ve kâtip Muhiddin, bir evvelki Umur Bey defterinden ayrılarak onun tasnif ve taksimat şeklini değiştirmiş, muhtelif mahalleleri ayrı ve müstakil birer birlik halinde mütalâa etmek cihetini iltizam eylemiştir. Meselâ, Umur Bey'in Meşhed-âbâd مشهد اباد ve İcacı اجاجي 'yi (bugünkü Zile'ye ve Mecitözü'ne bağlı nahiyeye ve köyler) tek bir nahiyeye yazdırmasına mukabil, Taceddin Bey bunları ayrı nahiyeler gibi göstermiş, bundan başka (Yeni müslüman) ي, (Kızıl-Kümbet) ve (Mecitözü) yü yeni birer nahiyeye gibi bunlar arasına ithal etmiş, diğer taraftan Zile şehrini nahiyelerinden ayrı olarak fakat, Sivas nahiyesini şehri ve hattâ Havik هاويك (bugünkü Hafik) ve Harkün خرکون (bugünkü Zara kazasının Beypınar nahiyesindeki eski Hargün) köyü ile birlikte, Kazâbâd'ı Ezine Pazarı (bugünkü Pazar nahiyesi) ile beraber olmak üzere farklı bir taksimata tâbi tutmuştur.

XV. asır Rûm Eyâleti tahrirlerinde idârî taksimat olarak kazâ istilâhı geç-

memekte ve şüphesiz ki bu hal, buralarda kadı bulunmamasından değil, ancak nefsi şehir ile köyler ve nahiyelerin belirtilmesinin kâfi görülmesinden ve kazâ mefhumundan ziyade livâ ve seraskerlik ve zeâmet mintakasının pratik bakımdan ihtiyaca daha çok tekabül etmesinden ileri gelmiş olabilirdi. Bununla beraber, XVI. asır başlarından itibaren idârî ve kazaî bir taksimat halinde kazâ tabirinin umumî şekilde kullanıldığı ve bölge il tahrirlerinde bu ünitenin daha fazla göz önünde bulundurulduğu söylenebilir. Nitekim bu devirde Rûm Vilâyeti idârî ve hattâ malî taksimat olarak kazalara bölünmekte ve ondan sonra bu kazâlar muhtelif nahiyelere ayrılarak daha derli toplu bir statüye bağlanmaktadır. Meselâ 926 tarihini taşıyan «Mücmel-i mahsûlât-ı reâyây-ı Rûm» tahriri bu vilâyetdeki yerlerden on birini kazâ halinde teker teker ele almış, bunlar arasında livâ taksimatını ikinci plânda tutmuştur. Hadd-i zâtında birer sancak itibar olunan Karahisar-ı Şarkî, Niksar ve Sonisa gibi yerlere de idârî, malî bakımlardan birinci derecede bir ünite vasfı tanınmıştır. Bu tahriri yapan Mehmet bin İbrahim adlı tahrir eminine göre, bu eyâletin belli başlı saydığı bu on bir kazâ şunlardır : Sivas, Tokat, Zile, Turhal, Karahisar-ı Şarkî, Koyluhisar, Bayramlı (yani bugünkü Ordu mintakası), Sonisa (Taşova), Niksar, Artıkâbâd, Kırşehir. Bunlar arasında meselâ Tokat kazâsı evvelce buraya bağlılığı sarîh bir şekilde belirtilmeyen şu veya bu türlü birer idârî istülahla gösterilmiş bütün mücavir mahalleri (Cincife, Venk, Komanat, Kâfirni, Gelmugad, Tozanlu, Yıldız, Kazabâd) birer nahiyeye olarak ihtiva ediyordu. Zile kazâsı ise bugün kısmen Çorum ve Yozgad vilâyetlerine tâbi olan tarihî yerleri (Halk-ıhas, Yeni müslüman, Meşhedâbâd, Icacı, Özü-Kavağı, Kuş-taş nâm-ı diğer Üç-taş, Karahisar-ı Behramşah, Kızıl-Kümbet, Hüseyin-âbâd) kendi kadılığına bağlı birer nahiyeye olarak toplamaktaydı. Buna mukabil Mecitözünün Kızıl-Kümbet'ten ayrılarak Turhal kazâsı içinde mütalâa edildiğini görüyoruz. Bu misalleri çoğaltmak kabildir. Ke-

zâ yine bu devirde, bu eyâletin bir sancağını teşkil eden Trabzon'da, XV. asır idarî taksimatının aksine, evvelâ kazâlar, bundan sonra nahiyeye ve diğer taksimat halinde mütalâa ve tahrir edilmişti ki, bunlar da Trabzon, Rize, Atina, Arhavi, Of, Hemşin, Körtün, Torul kazâları idi. Her birinin muhtelif nahiyeleri ve vilâyet tabir edilen ve bir zeâmet mintakasına tekabül eyleyen bölgeleri, kaleleri mevcuttu.

Cânîk Livâsı, Malatya sancağı ve diğerleri de bu sûretle yazılmış, askerî, idârî, malî taksimat da bu türlü bir tasnife tâbi tutulmuşlardı. Zâten bu tarihlerdeki Rûm Eyâleti statülerini bize tanıtan tahrir defterleri, güdülen maksat ve gaye göz önünde bulundurularak, idâre, askerlik, maliye adamlarına görevlerinde sıhatli ve hukûkî iş yapabilmelerini sağlamak maksadı ile hazırlandıkları cihetle mücmel veya mufassal, dirlikler (haslar, zeâmet, timar ve mâlikâneler) veya vakıflarını bildiren, seraskerlik bölgeleri tayin ve mükelleflerini tesbit eden defterler birer ana rehber kitapları idi ve çok defa içlerinde münderiç kanunnâmeleri vasıtasıyla vazifelerinde ilgililere ışık tutan ve yol gösteren düsturlardı ve her biri de birinci plânda anlaşılması, açıklanması istenen hususları belirtmekte idi. Bu cümleden olmak üzere, zamanla bu eyâlet hudutları içinden yeniden tesbit edilen veya eskiden şu veya bu sebeple unutulmuş olan yahut da lüzum görülerek ilhak edilen cemâatlerin ve muhtelif nâhiyelerin ihdas ve böylece tahrir edildikleri olurdu. Meselâ, XV. asır ikinci yarısında Yeni-İl namıyla teşekkül eden ve Rûm Eyâleti'ne ilhak edilen bir kazâyı mücaviri bulunan Güğercinlik, Alacahan, Gürün, Aşudi nahiyeleri ile birlikte ve kanunnâmesi ile beliren ihtiyaç üzerine ayrı bir şekilde statü kazanmış olarak görüyoruz ki, bu hâli, bu eyâletin bu asırlarda geçirdiği değişiklikler bakımından enteresan bir vakıa olarak kabu letmek lâzımdır.

Rûm Eyâletinin askerî statüsü şöyle özetlenebilir: Beylerbeyi idaresinde yukarıda saydığımız sancaklar için birer mîr-

livâ, her sancakta müteaddit serasker ve yine askerî bir şahsiyet olan zaîm, bunlara bağlı erbab-ı timar, kalelerde ise dizdar, kethüdâ ve mustahfızlar askerî kadroyu teşkil ediyordu. Mühim yerlerin sancak beyinden başka seraskeri de mevcuttu. Sivas ve Trabzon bu gibi yerlerdi. Trabzon'daki serasker, XV. asır başlarında, mîralay rütbesinde idi. Sancak beyine mîralay tesmiye edildiği de vâki idi, İskender Bey gibi. Halbuki seraskerler çok defa ya bir zaîm veya alelâde bir timarlı idi.

Fatih devrinde Rûm Eyâleti'nin bir kısmında mevcut seraskerliklerin şöyle dağıtıldığı görülmektedir: Amasya müstakil bir seraskerlik bölgesi sayıldığı halde Tokat, Yıldız ve Tozanlı ile birlikte tek bir seraskerlik, Gâvurni (Kâkirni, şimdiki Almus), Osmancık, Cirimli mâ Karahisar (Çorum, Karahisar-ı Behramşah yâni bugünkü Kara Mağara nahiyesi), İskilip ayrı birer seraskerlik itibar olunmuştu. Yavuz Sultan Selim devrinde Trabzon livasında hemen her nahiyede, meselâ Trabzon kazâsına bağlı Sürmene ve Maçka nahiyelerinde, Yomru'da birer serasker bulunmakta idi ve her biri muhtelif yerlerde ve büyüklükte serbest timarlara sahipti. Kezâ Of, Rize, Torul dahi bu gibi yerlerdi ve buralarda seraskerlik yapmak üzere timarlar verilmişti. Bâzan bir dizdara mülkiyet sûretiyle bir yerin verildiği de olurdu. Şu kayıt bu hususta bize bir fikir vermektedir. «Bağçe-i orta hisar der nefsi Rize ber müceb-i hüccet-i emin-i Trabzon der tasarruf-ı Mehmed ağa bin İlyas dizdar-ı kale-i Rize ber vech-i mülkiyet mutasarrıf olub, öşür ve rüsûm taleb olunmaya».

Eyâletteki kalelere gelince, kadîm Rûm Vilâyetinde XV. asırda şu kaleler görünmektedir: Padişah ve Şehzâde sancağında Hargün, Medeş (o zamanki Kâfirni, bugünkü Almus mintakasında), Tokat, Tozanlı (Tozanlı nahiyesinde), Amasya, Turhal, İskilip, Osmancık, Ceamle ve Karahisar-ı Demürlü (Çorum mintakasında); Cânîk livâsında Samsun ve Ünye; Karahisar-ı Şarkî'de beş kale. Hâdis Rûm Vilâyetinde Trabzon sancağında Trabzon, Akçakale (Akça âbâd'da),

Rize, Aşağı ve yukarı Hemşin kaleleri, Arhavi, Kise, Çaniça (Gümüşhâne), Köyas, Tirebolu, Giresun, Görele kaleleri mevcuttu. Bunların içinde meselâ Akçakale gibi tamamen hâli bulunan olduğu ve Tirebolu'da eski bir kalenin mevcudiyeti anlaşıldığı gibi, çok az muhafızı bulunan veya kalabalık bir kıt'a halinde mürettebatı olanlar da vardı. Tokat, Sivas, Trabzon kaleleri bu türlü olanlardır. Her kalenin erleri, vazifelileri o sancak dahilinde timarlar almaktadır. Fakat mustahfız sayılarak diğer timarlı sipahîden ayrılmaktaydı. Bu hususta bir fikir vermek üzere Yavuz Sultan Selim devrinde, Cânîk, Karahisar-ı Şarkî ve Trabzon mintakalarından mürekkep Rûm Eyâleti'nin üç livâsında 17 zaim ve 1167 sipahiye -ki bunlardan 371 i berât-ı hümayun ve 795 i beylerbeyi berâtı ile timarlarına tasarruf ediyorlardı- mukabil 14 dizdar, 14 kethüdâ, 491 mustahfız bulunduğunu zikretmekle yetineceğiz.

Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet ve idâre hayatında arazi ve nüfus tahrirlerinin ne derecede büyük bir ehemmiyet taşıdığı ve bu tahrirler vasıtası ile bugün elde ettiğimiz bilginin enginliği, teferruatı malûmdur. O zaman bütün teşkilât kademelerine vazifelerinde ıstık tutan, aynı zamanda herkese hak ve vecibelerini kesin bir şekilde hatırlatan bu defterlerden Rûm Eyâletinin XV. ve XVI. asırlardaki statüsünü, varlığını, canlı ve cansız bütün mevcûdiyetini, zenginliklerini ve her türlü özelliklerini öğrenebiliyoruz. Şöyle ki, Yavuz Sultan Selim devrinde tahrir ve tesbit edilen, Kanunî'nin ilk devirlerinde de mevcut olduğu anlaşılan ve en geniş hudutlarında bulunduğu sırada Rûm Eyâleti şöyle bir durum arz etmektedir :

43 kazâ, 46 kale (42 tanesi timarlı, 4 tanesi ulûfeli), bir beylerbeyi ve 9 sancak beyi, 37 şehir ve kasaba, 6447 köy, 3759 mezraa, 256 çiftlik, 154 cemaat, 109 kıt'a zemin, 9 memleha, 1 firûze madeni (İspir'de), 447 kışlak ve yaylâk, 10 imâret, 93 câmi, 216 mesçit, 79 hamam, 1 ılıca (Havza'da), 35 medrese, 14 bıkaç, 257

hankâh ve zâviye, 1 kalenderhâna, 3 bedesten, 13 muallim-hâne, 17 kervan-saray, 1129 dükkân, 12 boya-hâne, 1 boza-hâne, 158 kıt'a bağ ve bahçe, 86 değirmen, 43 kadı, 5 mîralay, 86 zaim, 3810 sipâhi, 46 dizdar, 40 kethüdâ, 2335 kale mustahfızı (1021 timarlı, 114 ulûfeli), 7 topçu, 1 kapudan, 2 azep-ağası, 1008 azep neferi yazılmış ve cem'an 215503 nefer mükellef tesbit olunmuştur. Bunun avâırızdan muaf (*خاها ، غير عوارض*) olanları yâni sâdât, imam, hatip, müezzîn, zaviyedâr gibi kimselerle mütেকaid sipahi veya sipahî-zâdeler, sayyadlar, çeltükçü, şahinci, müsellemler, eşküncü, canbaz, meremmetçi, köprücü, derbendçi, tuzcu, ehl-i berât, firûze madeni ve şab-hâne hademesi ve bu kabil kimseler -ki bu geniş eyâlette miktarları 12 777 neferdi- hariç tutulursa, avâırız hânesi olarak 100 073 müslüman hânesi, bunların 38 489 u mücerreddi, 54 718 gebrân hânesi ve bunların 8 983 mücerredi ile 2030 bîvesi mevcut bulunuyordu.

Bu devredeki bütün eyâletin geliri ise mükellef nüfustan, köylerden cizye ve mukataalardan, divânî ve mâlikâne hisselerinden ve müsellemlere muaflara ait olanlardan mürekkep olmak üzere 363 yük ve 20 818 akçe, yâni 36 320 818 akçeyi buluyordukî, bizim hesaplarımıza göre o zamanki akçenin bugünkü değerini 50 kuruş kabul edersek, 1 816 040 900 krş. yâni 18 160 409 lira demektir. Maamafih bu en ihtiyatlı hesaptır. Bazı ahvalde bir akçenin iştirâ kıymetinin bugünkü bir liraya da tekabül ettiği de oluyordu.

Bu varidatın dağılışı şekli ve nisbetine gelince: Padişah hasları başta gelmektedir. Cizye ve mukataalarla birlikte padişah haslarının yekûnu 73 yükü müte-caviz, yâni 7 340 114 akçeyi buluyordu. Gerçi bundan daha fazla olan züemâ ve sipahiyan timarları hasılatı 183 yük (18 307 523) akçe idi, fakat bunun 86 zaîm ve 3 810 sipahîye taksim edildiği düşünülürse, umumî varidatın arslan payı Padişah'a ayrılmış demektir. Söylemeğe lüzûm yoktur ki, Padişah haslarının bir kısmı XV. asır ikinci yarısında şehzâde hasları halinde tahrir edilmişti. Zira o za-

man Amasya'da oturan şehzâdenin masrafları bu haslar gelirinden ödenmekte idi.

Meselâ 890 da Tokat şehrinin mukataaları ve iktisadî rüsûmu ile bütün geliri (360 100 akçe) şehzâde hassı bulunuyordu. Bittabi Amasya ve bu eyaletin diğer yerlerinde de bu türlü gelirler ya tamamen veya kısmen şehzâde haslarına dahildi. Ancak Yavuz Sultan Selim devrinden sonradır ki, bu tahrirlerin yapıldığı esnada bütün Rûm Eyâleti hânedana ait varidat padişah hasları arasında gösterilmiştir. Bu konuda diğer bir misal olmak üzere, Trabzon şehri gelirlerinden mühim bir kısmının en fazla varidat getiren Trabzon iskeleleri mukataasının dellâliye, şehir ihtisabı, şemihâne ve sairenin padişah hasları olarak tefrik edildiğini ve bunların senede 759 378 akçeyi hulduğunu zikretmek mümkündür.

Bu tarihlerde beylerbeyi hassı yedi yük, sancak beyleri hasları yekûnu yirmi altı yük, kale mustahfızları timarlarının ise ancak 89 800 akçe tuttuğunu söylersek, padişah haslarının ne kadar geniş bir yer tuttuğu anlaşılır. Bundan sonra en fazla gelir 57 yük ile yâni 5 714 819 akçe ile evkaf, emlâk ve evlâtlık vakıflarının varidatıdır. Yukarıda sayıları bildirilen câmi, mescit, imâret, muallimhâne ve zaviyelerin çokluğu göz önüne alınır ve kadim Rûm Vilâyetinde ötedenberi devam edegelmekte olan evlâdlık vakıflarına bu tarihte de geniş mikyasta bir hak ve muafiyet tanındığı düşünülürse, bu fasıldaki varidatın nisbeten büyük bir yekûn tutmasını tabî görmek icap eder.

Bu husustaki misalleri çoğaltmak, her sancağın muhtelif gelir kaynaklarını müfredatı ile nakl etmek ve bunlardan ne miktarının kimlere ve hangi sınıf askerî veya idarî kadroya tefrik edilmiş olduğunu saymak mümkün olduğu gibi, eyâlet beylerbeyi ile sancak beylerine de nerelerden ve ne miktarlarda dirlik ve gelir tevcih edildiğini tafsilen anlatmak kabildir. Ancak, biz, mîrlivâların hasları varidatı olarak, şehirlerden bazı mukataa gelirleri ile birlikte umumiyetle ispençe

ve niyâbet resimleri hasılatını, daha bazı munzam vergilere de tasarruf ettiklerini zikir ile iktifa edeceğiz.

Bu eyâletin arazi hukuku ve tasarrufu meselesi ötedenberi durulan ve münakaşa edilen bir konu olmuş, malikâne ve divânî adı ile iki türlü tasarrufun en tipik şeklinin bu mıntakada mevcut olduğu, bu sistemin geçirdiği istihaleler ve yayıldığı sahalar hakkındaki geniş misallerle, Sayın Ömer Lûtfî Barkan tarafından vakıtle ortaya konmuştu. Biz bu hususta meselenin mahiyeti ve ihdası ve kanunnâmelérde mevcut bununla ilgili hükümleri izah ve münakaşa etmiyerek sadece bazı tatbikat şekillerine ve bilhassa gerek mâlikâne ve gerek divânî hisselerine tasarruf eden eşhas ve müesseselerin hüviyetine, aralarındaki münasebetlere kısaca temas edeceğiz.

Bilindiği gibi, Rûm Eyâleti hakkında bu türlü tasarruf şekline ilk temas eden ve meseleyi oldukça vuzuha kavuşturan, bu eyâleti XVI. asır ikinci yarısında tahrir etmiş olan Trabzon sancak beyi Ömer Bey olmuştur. Onun bir tahrir defterinin başına geçirdiği bu izaha göre, bu eyâlette bu nevi arazinin rakabelerinin bazı âyâna -ki, bu sûretle bu havalide bir türlü toprak aristokrasisi olarak teşekkül etmiş ve daha uzun müddet mevcut kalmışlardır- temlik edilmiş olduğu, yalnız Rumelî'de bazı vüzerâ ve ümerâyâ temlik edildiği gibi, bütün hukuku ve rüsûmu ve vecibeleri ile verilmiş olmadığı için, haracî ve öşrî topraklarda olduğu gibi, bu nevi araziden de haraç ve rüsûm alınmakta olduğu anlaşılmaktadır. Yâni, bu gibi mülk sahipleri topraklarını kendileri işlemeyip, toprağın üzerinde yaşayan reâyâyâ kiralamış vaziyette olduklarından, reâyâ bu nevi mülk toprakların her türlü rüsûm ve haracını -harac-ı muvazzaf, harac-ı mukaseme- devlete yâni onun temsilcisi olan zaîm ve sipahiye verdikten başka, ayrıca bir hisse de toprak kirası (Trabzon sancak beyinin ifadesi ile «icar-ı arz deyü») olarak mâlikâne sahibine ödemektedir ve Ömer Bey buna «öşr-ü mâlikâne dedikleri budur» demektedir.

Şimdi, Divânî-Mâlikâne sisteminin XV. asırda Eyâlet-i Rûm'daki tatbikatını bazı misaller üzerinde inceleyelim:

Evvelâ şunu belirtelim ki, bir köyün divânî hissesi tamamen veya kısmen bir timara yani bir veya müştereken birkaç kişinin tasarruflarında bulunduğu gibi, mâlikâne hisseleri de türlü şekillerde bölünüyor, bir şahsın mâlikâne mülkü veya bir tesisin vakfı yahut da doğrudan doğruya evlâtlık vakfı olabiliyordu. Meselâ, 890 tarihlerinde, bugünkü Zara kazasının Tödürge köyü mâlikânesinin yüz hissedenden 67 hissesi Kutluhisar Beyi'nin, geri kalan 33 hissenin 2 hissesi Pîr Ahmed Bey'in, bir hissesi Hızır Paşa'nın, 1 hissesi de Emir Veled kızının idi. Divânî hissesine gelince, tamamının burada iki mâlikâne hissesine sahip olan Pîr Ahmed Bey'in hassa timarı olduğu görülmektedir. Ümerâdan olan, müverrih Âli'nin, Çelebi Sultan Mehmed'in, Süleyman Çelebi kuvvetleri ile Yenişehir'de Çakırpınarı civarında karşılaştığı zaman kahramanca bir savaş yaptığını bildirdiği ve Horos oğlu Ahmed Bey, Horos-zâde diye kaydettiği bu zat, bu devirde bu bölgede birçok köylere bu suretle tasarruf etmekteydi. Bugün Tokat'taki Horos-oğlu hanı'nın bânisi yine bu Pîr Ahmed Bey'dir. Ezcümle, Sivas'a bağlı İmâret köyü mâlikânesi, Sivas'taki bir medreseye vakf olduğu halde, bütün divânî hissesine, Hafik'te Hanzar köyü, mâlikânesi Mehmed Bey evlâdına ait iken, tamam divânîsine, yine Hafik'te Emre köyü mâlikânesi reâyânın, yani köy halkının olduğu halde divânîsine hassa timarı şeklinde sahipti. Birçoklarını adamları vasıtasıyla tasarrufunda bulunduruyordu (der dest-i Yahya nöker-i Pîr Ahmed Bey, der dest-i Şeyh Ahmed nöker-i Ahmed Bey, der dest-i Bayram Hoca nöker-i Pîr Ahmed Bey ve saire). Diğer taraftan bu zatın gerek kendisine, gerek kardeşine ait bu bölgede muhtelif köyleri de bulunmaktaydı. Meselâ, Sivas'ta Ahsâ köyü bu türlü bir tasarruf şekline tâbi idi ki, bu türlü olanlara «iki baştan tasarruf» deniliyordu ve bunun birçok tatbikat şekillerini sıralamak mümkündür. Şu halde, gerek divânî, gerekse

mâlikâne olarak bir adamın elinde muhtelif köyler mevcuttu. Bu tarihte Hacı Ali veled-i Altuntaş adında birisinin Hafik'te Karaviran, Lüpçek, Uslutaş ve Şeyh-damı köylerine mâlikâne suretiyle, Pîr Ahmed Bey'in de divânî hisselerine tasarruf ettiklerini, bunun diğer bir misali olarak, zikretmek yerinde olur. Mâlikâne hissesinin «vakf-ı âm» olduğunun, yani reâyâyaya ait bulunmasına diğer bir şeklinin misalini de yine Bayezid II devrinde Kazâbad ناريه nahiyesindeki Reis köyünde görüyoruz. Burada mâlikâne «tamam vakf-ı âm» dır. Ancak Mevlânâ Semerkandî'nin çocukları İbrahim, İshak ve Ahmed'in tasarrufundadır. Divânî hissesi ise, tamamen İshak Çavuş adında birine ber vech-i zeâmet tevcih edilmiştir. Bu köye bağlı bir mezraa da kezâ aynı şekildedir ve burada mâlikânenin «tâbi-i mâlikâne-i karye-i mezbur» diye mâlikâne hissesinin bu mezraanın mâlikâne sahiplerine ait bulunduğunun belirtilmesi kayda değer bir özellik arz eder. Buradaki İshak Çavuş'un yine ber vech-i zeâmet suretiyle bu muntakada başka köylere de sahip bulunduğunu ilâve etmek isteriz. Nitekim Kazova'nın başka bir köyünün divânîsi bu şekilde ona verilmiş, mâlikânesinin de «vakf-ı evlâd-ı Mustafa veled-i Yılduzlu an kibel-i merhûm Selçûk Hatun» olduğu kayd edilmiştir. Şu halde hüviyetini sıhhatli olarak bilemediğimiz Selçûk Hatun tarafından Yılduzlu oğlu Mustafa'ya evlâtlık vakfı olarak verilen bu köy böyle bir mâlikâne şekli göstermektedir. Maamafih Hicrî VIII. asırda bugünkü Yıldız-İli kazâsının Yıldız köyü muntakasında yerleştikleri, hakimiyet ve nüfuzlarını Tokat'a, Kazova'ya kadar genişlettikleri anlaşılan Emîr Mahmud Çelebi ailesinin -ki Selçuk Hatun'un da bu aileden bulunduğu tahmin edilebilir- birçok köylerde mâlikâneye sahip oldukları da görülmektedir. Bu cümleden olarak Kazâbad'a bağlı Çöke چوكه karyesinde mâlikânenin sekiz hisseden üç sehmi, Tokat'taki Hacı İvaz Paşa vakfının üç hissesi Emîr Ahmed Çelebi bin Mahmud Çelebi hissesi idi. Divânîsi ise, ayrı bir özellik arz etmek üzere «ber tarîk-i ser-

best» Şehzâde câimine ait bulunuyordu. Bu câmiin Şehzâde Bayezid tarafından (Bayezid II) Amasya'da veya başka bir yerde tesis edilen câmilerden biri olması lâzımdır. Kezâ, Kazâbad'a bağlı Gürcü köyünün de aynı surette hem mâlikânenin 5/8 hissesi, hem de tamamile divânî hissesi yine bu Emîr Mahmud Çelebi oğlu Emîr Ahmet Çelebi'ye aitti. Padişah hükümü ile kendisi, o sırada mütekaid bulunduğu cihetle, sefer vaki oldukça eşküncü vermek suretiyle divânî hukukuna mutasarrıftı.

Diğer taraftan, bazı mâlikânelerde «bi tarîkî'l-istishâb بطريق الاستصحاب» yâni ötedenberi sahip ve mâlik bulunmak suretiyle bir türlü tasarruf şeklinin mevcudiyetine -meselâ Kazâbad'a tâbi bir yerde mâlikânenin 1/4 ünün bu suretle Tokat'taki Veled-i Kâbilû zâviyesi'ne ait vakfın olduğu- bazılarında ise Zile'nin Danişmend Bahşâyîş kışlası ve Kara-diken mezraası divânîsinin Zile zâimi hassası, mâlikânesinin de «tam mülkiyet üzere» Ahmet kethüdâ evlâtları, Şeyh Hasan evlâdı ve Hacı Bahşâyîş oğulları Hızır ve İsâ'nın tasarrufunda bulunması gibi bir hususiyet arz eden mâlikâne şekillerine rastlanmaktadır. Bu son kayıta görülen «tam mülkiyet üzere» kaydının gerçekten başka yerlerdeki gibi bütün hukuku ve rûsumu ile tasarruf şekli olup olmadığı münakaşa konusu olabilir. Mâlikâneler, bir kısmına kısaca temas ettiğimiz, türlü tatbikat şekil ve hususiyetleri gösterdiği gibi, divânî tasarrufların da mefrûz, gayr-ı mefrûz hisselerle, serbest ve serbest olmayan, hattâ sadece mukataalarda rastlanan ber vech-i iltizam روجه اقرار timar tevcihi şekilleri mevcuttur. Meselâ Kazâbad'a bağlı Dimurta köyü (Tokat'ta) ve Kalecik (bugünkü Kalaycı köyü) divânîsi «betarîk-i mefrûz» şehzâde hassıdır; yine Kazâbad'a bağlı Olcayto köyü nısıf divânîsi Hüseyin veled-i Hasan Bey Tozanlu timarı, diğer yarısı ise, «ber vech-i zeâmet Tavâşî Ali Bey timarıdır, fakat mefrûz değildir» diyerek tasrih olunmuştur. Mefrûz ve serbest divânî şekline bir misal olarak Kazâbad'a tâbi Alicik عليچك kö-

yünü arz etmek isterim. Bu münasebet ile, evvelâ, şunu belirtmek lâzımdır ki, köyün tesmiyesi sakinlerinden birine göre adlandırılmıştır. Çünkü 890 tahririnde köy sakinlerinin başında Mahmut veled-i Alicik yazılmıştır. Kurucusu vefat etmekle beraber oğlu o sırada hayatta idi ve köyün kurulması veya bu namla tesmiyesi ancak XV. asır ortalarında vuku bulmuş demektir. Bu köyün mâlikânesi Tokat'taki hangâhın vakfı olduğu halde, divâninin nisfı mefrûz olarak şehzâde çavuşlarından Bozdoğan'ın timarı, diğer yarısı onun kardeşi Ali'nin idi. Fakat Ali'nin eşkünci bulunduğu, serbest olmadığı da kayıtlıdır. Bu köydeki 39 mükellef nelerin şehir rûsûmu ile behreden bağ, bağçe, bostan, gevvaré ve bâd-i hevâ'dan alınan haklar hâsılı nisf niyâbet resmi ile birlikte 2 845 akçedir. Bunun mefrûz hissesi 1 498, gayr-ı mefrûz yâni serbest olmayan kısmı ise, evvelkinin 151 akçe noksanıyla, 1347 akçedir. Bu misalde çift ve cebe resminden -ki çift resmi 57, nîm çift 28, bennâk 18, cebe 13 akçe görülmektedir ve bu 39 mükelleften 11 mücerret hariç tutulursa beşer adedi çift ve nîm, bir tanesi bennâk, 17 tanesi ise cebe yazılmıştı, ve bu bölünüşün şekli köyün sosyal ve ekonomik durumunu belirtmektedir. elde edilen 666 akçenin 101 akçesi rûsumdan elde edilen niyabet-i nisfidir, 30 mud olarak takdir edilen buğday ve arpa bedeli 1400 akçe ile bağ, bağçe ve bostandan 700, gevvareden 30 ve bad-i hevâ'dan 150 akçe ile birlikte, mefrûz ve gayr-ı mefrûz hisseler yekûnunu teşkil etmekte idi.

Divânî ve mâlikâne sisteminin câri bulunduğu bu bölgede birçok köylerde hassa ve mâlikâne çiftlik olarak iki türlü çiftlik bulunduğunu, bunların rûsumunun da, burada izah ve tafsili mümkün olmayacak derecede, oldukça karışık bir şekilde tahakkuk ve tafsil edildiğini, bâzi yerlerde meselâ Zile'de zâviyelere âit çiftlikler bulunduğunu, bunların padişahın hükümleri ile muaf bulduklarını da bilvesile zikr etmek lâzımdır.

Padişah ve şehzâdelere mensup kimseler, imparatorluğun her devrinde oldu-

ğu gibi, Rûm Eyâletinde de timarlar almışlardı. Meselâ XVI. asır başlarında Maçka bölgesinde Sultan Şehinşah'ın gulâmlarından Mustafa veled-i Musa'nın Sultan Murad'ın (yani şehzâde Ahmed'in oğlu) gulâmı Çerkes Cafer, Sultan Korkud'un gulâmı Yusuf'un timarları vardı. Bilindiği gibi, Şehinşah Konya'da, Murat Bursa'da, Korkud Teke-İlî'nde ve Manisa'da bulunuyorlardı. Halbuki adamları Rûm Beylerbeyiliği mıntakasında timar almışlardı. Timarlılar arasında babası zâmet tasarruf edenler veya serasker, miralay çocukları olanlar bulunduğu gibi, şeyh, abdal, fakih, derviş olanlar veya bunlara herhangi bir suretle mensup olanlar da görülmektedir. Zâim olup da ölenlerin oğullarına ziyadesiyle timar verilmesi de teamül icabı idi. Ve bu hususta ilgililere sık sık hükm-ü hümayun gönderilirdi.

Reâyânın, Rûm eyâletinin kadîm sancaklarında câri olan divânî-mâlikâne mükellefiyetleri bu saydıklarımızdan başka, bir de resm-i ganem ve eğer varsa, resm-i asiyab'ı -yine hınta ve şair olmak üzere- kapsamaktaydı. Hıristiyan reâyâ ise gebrân, veya zimmiyan, bunun yanında her nüfus, mücerretler de dahil olmak üzere, 25 akçe, bîvelerden 1 lakçe cizye mükellefiyeti altında idi. Bu eyâletin Trabzon sancağı bu türlü bir sisteme tâbi olmadığı için orada iki başlı tasarrufa veya ayrı ayrı divânî ve mâlikâne tasarrufları mevcut değildi. Hıristiyan reâyâ ispençe resmini 25 akçe, başına resmini ise 15 akçe ödemekteydi. Yeni müslüman olanlara ise bazı müsaadeler bahşedildiği, ezcümle, resm-i bennâk her yerde 18 akçe olduğu halde, bu gibilerden 12 akçe alındığı da görülmektedir. Hıristiyan reâyâdan timar alanlara bilhassa Trabzon livâsında sık sık rastlanmaktadır. Meselâ Androniko Coni adında bir rumun yarar yiğit olduğu, kızılbaşın Çaniça (Gümüşhâne) kalesine tasarrufu sırasında gayreti görüldüğü cihetle, öşürden ve rûsumdan af edilmiş, kendisine, Maçka'da bir de timar verilmişti. Kezâ Arhavi kazasında Rumeli'den getirilmiş hıristiyan martoloslara bazı vazifeler mukabilinde, tahrir

Abaza kâfirlerinden hıfz etmek maslahatı için» haraçtan ve ispençeden af edilerek defter harici yerlerden kendilerine timar verilmişti. Diğer taraftan, kale azepler bölüğünde kayıtlı rumlar da bulunmaktadır. XVI. asır başlarında Hanyel, Kalyoros adlı iki rum mimarın Trabzon kalesi azebler bölüğüne mensup olanlar gibi Yomra'da timarları vardı. Ancak bunlar azeb bölüğüne ilhak edilmemişlerdi. Sadece, Trabzon kalesinde tamirat olduğu vakit çağırılmakta, hizmet görmekte, diğer zamanlarda ise Yomra'da timarları dahilinde oturmaktaydılar. Hıristiyan reâyânın bazı hizmetler karşılığında haraç vermeyerek avârızdan da muaf ve müsellemler olduklarının diğer bir misalini Giresun kalesinde görmekteyiz. Bunlar, Giresun'un aşağı hisarını muhafaza ediyor ve sandal ile ulak hizmeti görüyorlardı. Gemileri ile zahire getiriyorlardı ki, bunlardan, yiyecekleri için olanlardan resim vermez, geri kalanlardan âdet üzere gümrük resmi öderlerdi. Giresun, Tirebolu, Görele gibi sahil kalelerine XVI. asırda ekseriya kendiliklerinden birçok reâyâ da hariçten geliyor ve tahrirlerde eskiler ile yeniler ayrılıyordu. Bu dışardan gelenlerin bir kısmı sakinlere hizmet ettikleri, fakat bu durumun ağırlığı yâni sosyal ve ekonomik güçlüklerden kurtulmak için yavaş yavaş müslüman oldukları da görülmektedir. Şüphesiz ki, İmparatorluğun umumî kolonizasyon siyaseti ve emniyet ve âsâyîşin muhafazası mecbûriyetleri bu bölgeden de bazan Rumeli'ye Mora'ya sürgünlerin yapılmasını emrediyordu ki, bu türlü olanları da kısmen takip edebiliyoruz. Aynı suretle, bazı ahvalde bazı mükellefiyetlerden muaf ve müsellemler olanlar alelâde raiyet haline geliyorlardı ki, bunları da tahrir kayıtlarından öğrenmekteyiz.

Rûm Eyâletinin, bilhassa kadîm Rûm Vilâyetinin XV. asır boyunca idare, askerlik sahasında, ilim ve kültür hayatında rol oynayan önemli şahsiyetlerini, bunların tesislerini ve bu müesseselerin faaliyet seyrini öğrenebilmek bize birçok bakımlardan ışık tutmaktadır. Ancak bunlardan tam ve sıhhatli bilgi alabilmek için mahallinde incelemeler, bilhassa her

türlü kitabelerle bu malûmatı tamamlamalar, mevcutsa vakfiyelerle karşılaştırmalar yapmak zarureti mevcuttur. Mesele 859 da Tokat'ta görülen *hankâh-ı Ahi Paşa*, 890 tahririnde mevcut, zaviye-i Ahi Paşa, bu zat namına 765 de tanzim edilen vakfiye ile daha fazla bir aydınlığa kavuşmakta, onun seyyidül-meşâyih *ید الشایخ* - Mehmet Muhiddin olduğu ve Ahi Paşa adıyla şöhret aldığı, yine Tokat mahalleleri arasında en eski tahrirlerde görülen Cemaleddin Hoca mahallesinde yaptırdığı zaviyesi, camii ve hamamı bulunduğu anlaşılmaktadır. Bugün Mustafa hamamı diye anılmaktadır ki, son senelerde tamiri esnasında Ertena Bey devrinde Hacı Ahmet adında birinin zaviyesine ait bir kitabenin bulunması da ona yeni bir hüccet ilâve etmektedir. Diğer bir misal arz edelim: Tokat livâsının ehemmiyetli bir nahiyesi ve kalesi olan bugünkü Cincife mezarlığında bizim bir incelememiz esnasında meydana çıkardığımız kitabeler, 859 tahrir kayıtlarında kendilerinden sık sık bahsedilen ve muhtelif yerlerdeki malikânelerine ve tesislerine ait bilgi alınan Şeyh Hasan Bey'in hüviyetini, şahsiyetini ve vefat tarihini bildirmek, ailesinden daha birçok kimseleri tanıtmakla bu devre ait bilgilerimizi arttırmaktadır. Bu aileye ait bir haziredeki Şeyh Hasan Bey türbesi burada bulunmaktaydı- 873 tarihini taşıyan fakat yukarı tarafları kırılmış olan *السرور الشهور* sıfatlarını da taşıyan mezar taşları vardır. Bunlar Akkoyunluların Tokat'a tecavüzleri esnasında bütün ailenin imha edildiğini göstermektedir. 890 tarihinde de bu hadiseye bir telmih yapılmakta, Kazâbad nahiyesinde bir yere iki baştan tasarruf eden bir kimsenin «ellerinde olan beratları Tokat vurulduğu zaman zayi olmuş» denilmektedir. Sonradan bu aileden Şükrullah Bey Cincife zaimi olarak görülmektedir. Bu misalleri çoğaltmak, Tokat'taki Kâbilî-zâdelere ait tesisleri, Ziledeki Şeyh *Eylük* zaviyesini -ki bugünkü Şihaylık köyü haline gelmiştir- ve daha birçoklarını tahrir kayıtları ve vakfiyeler, kitabelerle mukayese suretiyle tanımak, izah ve tafsil etmek bugün mümkündür.

Böylece XV. asırdaki Rûm Eyâletinde mevcut sosyal, ekonomik ve kültürel bünyeyi anlamak kabil olabilmektedir; aynı suretle şehirlerin o devirdeki umumî görünüşlerini, mahalleleri, sâkinleri, sanat ve meslekleri, hülâsa birçok hususiyetleri ile tanıyabiliyoruz ki, gerek bunlardan, gerek o zaman mevcut olup da bugün isimlerini mahallen yaptığımız tetkiklerden kısmen aydınlatmağa muvaf-

fak olduklarımızdan burada, bu tebliğin dar çerçevesi içinde bahs etmek imkânını bulamıyor, ancak yakın gelecekte neşrini ümit ettiğimiz bu eyâlete ait tahrir defterinin önsöz, metin ve haşiyelerinde bunu tecrübeye çalışacağımızı belirtmek istiyoruz. Bu ve buna benzer inceleme ve yayınlar sayesinde ki, tarihimizin bir vechesi daha fazla tenevvür edebilecektir.